नं. ५०६३

निरुक्त वृत्तिः

श्री दुर्गाचार्यः

पत्र. ११ ———— सं. x

वेदांगम्.

निरुक्तवृत्तिः
प्रथमाध्याये, सम्पूर्णः)

५०७३

पत्र ११

श्री १६३

पं॰ रुद्रदेवनेविभागे

नित्यापद्धति

॥७॥ ॐ नमो विघ्नराजाय ॥ आदितः पाणिनीयं ... आत्मिकं तस्कंदः । पंचाध्यायिनिबंधं ता
... सुपरिस्थितं प्रणम्य तस्य वक्ष्यामि रुक्षाय ... तज्ज्ञ संसाम दिशा तु सुश्रीताता वा कं धियाः
... समाप्तिः । समाम्नायः समाम्नातः स व्याख्यातव्यः ... अथ किमर्थं वा वेदा वेदांगानि प्रवृत्तानि । सर्वेव
प्राप्त्यादिर्मोक्षांतः पुरुषार्थो वक्तव्य इति वेदे ... तत्परिज्ञानाय वेदांगानि प्रवृत्तानि ।
पुनरस्मिन्प्रतिनियतार्थविषयत्वं तस्याविद्मा स्कंदं ति ... । शिक्षा तावद्वात्मा बुद्ध्या समध्या
नित्यवमादिनाक्रमेण स्वरवर्णेज्ञानाजिह्वाकृ लक्षणं पूर्वोक्तम् मध्यंदिनापराह्णं ... यच
अधीतस्य च स्वरतोऽपभ्रष्टस्य यज्ञकर्मणि प्रायश्चित्तं गदत्यवमादि अर्थज्ञातं निंदवा
धीतः प्रयुज्यमानस्याप्रवर्गिनावायनान्यत्वेव मर्थवत्तां शिक्षायाः । एवं ह्याह ॥ मंत्रो
तावप्रतीतावा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेंद्र ... ॥
परश्च तइति । वेदाध्ययनानुपगतश्चेतिहासपुराणशास्त्राणां लौकिकानां पृथविस्तर
नां अतएवाध्ययनपरिज्ञानं शिक्षाधिगताध्ययनविधिर्वेदस्याक्षरकोशपादेश्चैवस्कालद
विज्ञानाः ... कृदाविविधितिराद्रियते इयवेक्षरकोज्ञानयद्धिः पादेगौ यत्रौ । इयद्धिस्त्रि
ति । नहि अविज्ञातछंदसा प्रयुज्यमानो मंत्रः कर्मण्यार्थकः स्यात् । एवं ह्याहुः प्याहुर्वा अविदितो
ह्यादेवत ब्राह्मणेन मंत्रेण याजयति वा ध्यापयति वा स्थाणुं वर्छति गर्तं वापद्यति प्रवामीयाद
नवति यातयामान्यस्य छंदांसि भवंति इति । अतो भागावक्रादितक्षणपरिज्ञानं त्वाकं

पातानांविज्ञानमननेवृंदुकप्रकरणानुक्रमणं।आनर्कर्थ्यानवगतसंस्कारानुक्रमणं तरो
क्तरूतप्रत्यक्षकृतार्थ्यात्मिकमंत्रलक्षणं।स्तुत्याशीःशपथाभिशापाभिख्यासापरिदेवना
ऋ॰सा॰ ३ नंदादिविनिर्मेत्रात्रिर्ययुक्तिरूपदेशानिंदानेपरिज्ञानं।स्यापनायानादिष्टदेवतापद
ग रीक्षणायाथ्यात्मापदेशापत्तिसूक्ष्मचांइतरेतरकर्मर्वांस्कानत्रयभेदशांतिस्मरणामवे
कस्यामाहात्म्यागयक्तातानकृतामाधयप्रतिलंभःपृथगभिधानेतत्प्रतिसंबंधादाद्
ता।नामाकारचिंतनान्तर्क्तिसाद्वृर्यसंस्तवकर्मस्वकदृविर्नोत्काहंयजनमाकीनिदृष्टि
र्हितरिक्ताख्यस्कानादेवतानामनिर्वचनानिधानप्राधान्यस्तुत्यादेकहरणं।तन्निर्वचनवि
चाराप्पदस्यवधारणानुक्रमेणाव्याख्यायादेवतप्रकरणनिर्णयोविषयाभ्यपरप्राप्त्यप
त्यापादेशामंत्रार्थनिर्वचनद्वारेणदेवतानिधाननिर्वचनफलदेवतानाज्ञात्र्यमित्य
थसमासानानिकृतशास्त्रविनाविषयः।तस्येषागवादादेवप[illegible]वंन्यतापवाच्यायास्तु
त्रसंग्रहः।सावग्नयिंसाक्षात्तत्वर्मन्त्यामहृषिभ्युपादानमंत्रार्थमुपक्रत्यस्तुतो
निरवंशाक्तिदोर्बल्यमवक्तव्यतदनुष्ठितृकृत्याचाक्यार्थसामर्थ्यादित्रिविधयानुन्नायान्यमंत्र
र्थवाबोधायक्तकेदाच्यःसूमाइत्यसमाम्नाताः।तेषांकेदावयंन्तुना।क्रुंकेदाधमिल्प
वायथायृत्थापतसागोगोयमीइयंचतस्यादिदेशाख्यायानाप्थविस्तरस्यइदमादिव

पृ॰

कं । समाम्नायः समाम्नात इति । गवादिदेवपत्न्यन्तः शब्दसमुदाय उच्यते । समा समाइद्दूर्वस्याम्ना
तस्याम्नायस्य कर्मणि कारके समाम्नातः । समन्वास्थितमर्थादयायमिति समाम्नायः । सव
र्षिभिर्मन्त्रार्थवदिज्ञानायादाहरणभूतं वा ध्यायी शास्त्रसंग्रहनावेन एकस्मिन्नाम्ना
यग्रंथीकृत इत्यर्थः । तस्य किमिति व्याख्यातव्यः । सर्वथा समाम्नातश्छंदस्यवावास्मिन्ता
गवादिभिरन्यैर्वा निरुक्तैर्यः समाम्नातः । अयं च एतस्मिन्निरुक्ते सएव बद्धस्ततः केणा
व्याख्यातव्यः । अहो कथमेतद्गम्यते । अस्समाम्नातं व्याख्यानमपेक्षत्वान्निम्नंताइति
समाम्नानाद्दर्शनं वा किमर्थस्समाम्नानमिति । उच्यते । निर्वचनलक्षणापादस्रानुनि
वनप्रसक्तानां चकृगकर्तृदर्शनालक्षणानिर्वचनमव्याप्तः शब्दप्रकृतीनामेवमाचौन
निर्वचनापदेशात्वाज्ञायते समाम्नातव्याख्यानमपेक्षत्वान्निमतमिति । यत्पुनरेतदुक्तं
समाम्नानाद्दर्शनं वा किमर्थस्समाम्नानमिति । अत्र ब्रूमः । नहि समाम्नानाद्दर्शनमात्रास्मि
णां सार्वेषां समाम्नानि शास्त्रात एवं नस्यात् । अत एवाध्ययनश्रवणज्ञानशक्तिहानदोष
प्रसज्येत । शाकपूणे तावत् लक्षणोदाहरणभूतनिर्वचनशब्दसमुदायस्यानाधीतविद
नमध्यापविनातपस्विनालक्षणविनियोगार्थछंदोदाहिवतनिदानविद्यानेमुक्तिनागमव
मंत्रार्थानृदित्रमित्यतावानेव निर्वचनशब्दसमुदायः समाम्नातः । तस्मादुपपन्नसमाम्ना
तव्याख्यानमपेक्षत्वान्निमतमिति । अस्समाम्नातं च सार्वेषां शास्त्राणि तिगोरवेनयादितिव्याख्या

तथ्यः। विभज्य इमां यत्र नामानि मान्याख्यातानि उपसर्गा इति निपाता इम इदं सामान्यलक्षण
मिदं विशेषलक्षणमिमान्येकार्थानि इमान्यनेकार्थानि इमान्यनवगतसंस्काराणीद
मभिधानमिदमभिधेयमिदमभिधानस्य निर्वचनमित्येवं विधया मर्यादया परि
पाट्या यथा समाम्नातं आख्याताता व्याख्यास्या निर्वक्ष्याम इत्यर्थः॥ छ॥ तमिमं समाम्नायं निघंटव इत्या
चक्षते। तं चायां समाम्नातं छंदस्यवावस्थितां गवादिं देवपत्न्यंतां निरुक्तेः समाम्नातः।
तमिमं निघंटव इत्याचक्षते। अन्यथा वाचार्य इति शेषः। निरूढा ह्ययमतस्मिन् छंदू
सक्तुदाय संज्ञेत्यभिप्रायः॥ छ॥ निघंटवः कस्मात् इति। निघंटुशब्दस्य कृत्तिपादस्येत्यु
याप्रश्नः। निर्विवक्षायामिदमाह॥ छ॥ निगमा इमे भवंति। यच्च निधान निर्वचनप्रकारं तत्रे
भाचार्यः कस्मात् छंदसः तरत्र न क्रियते। तेष्वपि व्याख्याकालेऽयं समुत्पाद्यस्तथा
याख्यासाकल्येन भवंति। निगमा इमे भवंति निश्चायनाधिकं वा निघ्नन्ति निगूढार्था
तः परिज्ञाताः संतो मंत्रार्थान् गमयंतीति ततो निगमसंज्ञा इमे भवंति। आह। कः पुनरते
भ्यु विज्ञानोपायनितएव ज्ञापयंतीति उच्यते। यस्मादेते छंदोभ्यः समाहृत्य समा
त्य समाम्नाताः। छंदांसि मंत्रास्तेभ्य उपलक्षितसामर्थ्याः समाहृत्य ग्रंथीतरा इत्यर्थः।
ना आहृत्य कस्मात् पुनरेवैत एव ग्रंथीकृता इति उच्यता इता यस्मादेतोर × कैताश्ह
व छंदस्यवावस्थितैरनिनिविघृधियामसेभिर्मम्भाविनां।।।+

नवास्त्वि निरुक्तं विनियागार्थं छंदोदैवतनिदानविदामपि समंतो मंत्रार्थपरिज्ञानमिति ना
त्यादौ मं: क्रियातादु:परिज्ञानं वाप्तव्या। एतत्परिज्ञातं शुश्रू प्रतिबोधनशाक्यतमंत्रार्थप
रिज्ञानुमिति। अतत्र्युक्ता। नरवङ्गापक्वा नवतीति। अत ज्ञेतरत्वान्नातसामर्थ्या:समाइ
र्थसमाम्नाता इति समाम्नानमवदर्शयति। प्रकारेण गता सुनिन्यारत्वित इति गम्यते।
तन्निगंतवइ वसंता। निगमनान्निर्वंटवत्र्युंत इत्योपमन्यव:। त्रदाइता। समाम्नाता नि
र्वेष्वप्रसंता। निरुच्यंते। तायरत्तसमाम्नाता गवादयस्त्वेतत् मंत्रार्थनिगमयित्र वाद्रु नाय
पिनिगवंत:साता। निगमनाद्धाता निर्वंटवत्र्युंतइत्योपमन्यव:। इत्येवमर्थनिगमयित्र
वान्निगंतवरत्तसंपन्ना:संता। अतिपराक्छवृत्तिनाशाब्दगकारस्थानवकारं कृत्वा वत्त
यापद्यादित्तकं। अथाद्यादिविपर्ययइत्येवमादितादत्तत्पराक्यापराकवृत्तिशु
यथा संजवंदव्यंति विष्वादृशाइत्यवस्का। प्रत्यक्षवृत्तय:पाराकवृत्तय:श्चाता अत्रकट
क्रिया:प्रत्यक्षवृत्तय:। अंतर्नीतक्रिया:पराक्वृत्तय:। अतिपराक्वृत्तिशुरा
र्वचनान्धरूपाय:। तस्मात्पराक्वृत्तितामापाद्यमत्यक्षवृत्तिनाशब्दनिर्वक्तव्या:। तद्यथा नि
वंटवइत्यतिपराक्वृत्तिनिर्मितवइतिपराक्वृत्तिनिगमयितारइतिप्रत्यक्षवृत्ति:। य
स्मान्निगमयितारस्त निगंतवइति निर्वंटवइति त्र्युंता। त्रकं वाव स्माि गमा पनिरुक्त
मितिवद्यतिवायमत्विवर्णविपर्ययवर्णव्यापत्तिलक्षणं। नरत्तनिगंतव:संता निर्वंटव
त्र्युंत इत्येवमतिपराक्वृत्तयानिर्वक्तव्या:। प्रायणवाणा दृष्टिपराक्षा।।।।।—

वर्णविपर्ययश्च बौद्वा परो वर्णविकार नाशौ। धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पंचविधं निरुक्तं २ २

कथमिति ऽपाहन्नादेवान्निगमादित्यभिशायः । विद्यमानमपि हि निगमनन्यविवक्षितं ... मन्यते ॥७

वृत्तयः शास्त्राणि च्यंते । तत्रात एषां लक्षणमुपपद्यते तथा येषामपि लक्षणं नास्ति तेषामपि तत्र
कः त्यां प्रपरिसमाप्ताल्लक्षणात् यद् इति लक्षणविदः प्रतिज्ञानते । सर्वव्याप्ति लक्षणा संभवे
पृषोदरादिपाठे [illegible] सिद्धिर्वद् इष्यते । तत्र हि यथा [illegible] युनामवशाः साची या सा भवे
त्यनियाद्धरानानिबातात्यतिलक्षणविदा मन्यंत इत्यौपमन्यवः । आचार्या मन्यत इति
वाक्यदोषः उपरतमन्यरूपमन्यस्तस्त्याप त्यमौपमन्यवः । कीर्ति त्रयं नार्द्धमौपम
पा १ यवग्रहणं [illegible] अपि देन नादवस्यः समाद्द तान्न वंति । अपि चैव यथा [illegible] अपि चैव
७ मन्यथा [illegible] निर्वचटवः स्यः । आनक [illegible] क्रियायोगापि द्विसति कौ । विदेव क्रियामंगा [illegible] ना
मन्वयप्रतिलंभो न वति । तदुत्तरत्र वक्ष्यामः । आदृ । किमत एवाहन्नमिति [illegible] ते । समाद्द
तां न वंति । समस्कानानीत्यषु निर्भुक्तः । दश यिष्यति वायुमुपसर्गश्च त्ययां । नित्यषस
अ १२ मित्यतस्थस्कानइति । आङ् विद्यमानम् एवाध्याद्ध ते मर्यादार्थप्रकाशनायाद्द ते । पाठ
र्थेवर्तमानस्यानकार्थवाङ्क्षोन्तनां वर्त्तयापव्याख्ये यशाद्द वतुं हकारस्थानवकारस्तका
रस्यटकारः । कार्थः । एतस्मिन्नयं वाध्यायी संग्राद्द मर्यादा यां पठितास्थित भवंति । तस्मान्त्र
माद्दतः । समाद्द तवएतसंतः उपसर्गव्यत्याया उपसर्गो व्याद्दा खस्ते याप [illegible] निर्वचटव
इत्यच्यंते । प्रसिद्धस्य पाठार्थं हंतः प्रयोगः । एवं हि वकारो भवंति । ब्राह्मणो इदं माद्दतं

सुखं इदं मा दत्तं इति। अर्थक्रियान्यादर्थनिर्वचनवशान शब्दविपरिणामायं दर्शितः॥ क्वायद्वासमा
इतान्नवंति। पूर्वं पदात्वोपसर्गेच्यतायत्रपसर्गो थाद्यरात्रापि अनुसूदरतिरत्रायंवयसमादि
त्यर्थः। यस्माद्वाएतु समाइतान्नवंति क्वदोष्यसमासमाहरण क्रियायामाद्र समाहृतवि:
समादतेताः संतः पूर्ववादत्वोपसर्गो त्वत्पयादि क्रमेण निर्वंटवइत्यर्थ। तोएतस्मिन्नपि निगमन
समाहननक्रिया निर्वृतश्च विद्यमानेष्य विवक्षितत्वात्समाहरणक्रियायामाहृतुको नामायं
प्रतिलंभत्कः। एवमेव निर्वृत्त शब्दो गामविकोपसर्गात्तदंतिहरति न्यायावाच्यपसर्गान्यो निरुक्तः।
आहु। किमयं पुनरतिमहान्यत्न एकस्मिन्नभिधाने अनेकधा अर्थनिर्वचनरूवइति। उच्यताइहता
वसर्वलिप्याख्यातजानि नामानीति सिद्धांतः। सत्याख्यातज त्वेन यस्का या क्रिया लक्ष्यते तदभि
धीनसमार्थपराहृतो वा तदभिधायिनि रूढिशब्दे धातुरूपे कृते सत्स्वपुनस्वरवर्णे क्रियासामा
न्यनात्वेवसति रूढिशब्दो यावंता धावतः स्वलिंगरूढिगतंदर्शयतितावंतः संग्राह्यसरूढिशब्दो
निर्वाच्यः। किं कारणं। विशेषलक्षणयवस्काभावात्। नहि तत्र विशेषलक्षणयवस्काका विविद
क्रियायस्थो को वति शतेऽन्ययावालर ' प्रपिसा कं वा त्रिंककारणं। यावतामवधातूनां लिंगरू
ढिगतं नवतं ' अर्थाधाथनिमयस्कसावद्गुणविग्रहइति। रूढिशब्दगतानांच धातूनां रूढिश
ब्दवाच्यार्था क्रियायामसतिएतदाविक्रियायां रूढिशब्दवर्तमानमपि धातुलिंगमकिंचि
करं स एव क्रिया भावसहायनिर्वचनयावतीका भवति। तापतास्तिस्त्र: क्रियानिगमनसमा
हननसमाहरणाख्या निर्वृत्तश्च विद्यंतानदभिधायिनापि च रूढिशब्दे निरूच्यमाने नगमिहृतिह
रतिश्राद्दोपवित्रिकायासंनिवत्यवदंतिवाममात्रूरूपमायेवनिर्ब्रूहि मायेत निब्रूहीति। गमिस्तावद
त्रसूकोष्वामीयं यापन्नंमन्यात चकारं तथाहंतिहरातीहकारोयापन्नं चकारमेन्यातत्तस्मादयम

लोके पर्यायार्थे निघण्टुकशब्दो निरूढः । एवंजातीयाभिधानप्रदर्शनाय ॥ ७ ॥ —
तथान्यानि चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च तानीमानि भवन्ति । इहैव
तावद्वाक्समाम्नाया निघण्टव इति समाम्नायशब्दपर्यायप्रसक्तस्य च निघण्टुशब्दस्य
व्युत्पत्तिरुक्ता । ~~ननु निघण्टुशब्दव्युत्पत्तावसक्ता~~ नतु निघण्टुशब्दस्यार्थतत्त्वमवधारितं ।
तदवधार्यत इति पर्युपयुक्तस्त...दः किं पुनस्तदिति । यान्येतानि चत्वारि पदजातानि ।
या एताश्चतस्रः पदजातयः क्वा । वाद । लोके कतमानि । नामाख्यातोपसर्गनिपाता
श्च । किं तत्त्वमिति । इमानि चाचार्यपि पदजातानि संत्यतस्मिन्शास्त्रे किमिति निघं
टुसंज्ञानि भवन्ति । नित्यं चमेवाचु विधीयमानानि भवंतीत्याह । न कदाचिदपि न भवं
ति । नित्यं भवंत्यवत्यनि प्रायशः व चारीति चतुर्ग्रहणमवधारणार्थं । नैकपदजाते
यथार्थः पदमिद्वात्तामिति । नापि द्वय यथा सुबंततिङंतं वा । नापि त्रीणि निपातोपसर्गाविक
तः क्वा । नापि पंचषड्वा गतिकर्मप्रवचनीयादानीति पदजातानीति पदगणा इत्यर्थः । जा
तशब्दो गणप्रसिद्धः । तद्यथा । गोजातमश्वजातमिति । तद्वदिहापि । तत्र नामगणः स्त्रीपुं
नपुंसकलिंगविभागनानात्वाख्यातपदगणः कर्तृवचनभाववचनकर्मवचनप्रविभागे
नात्वादुपसर्गगणः प्रादिः । तथा निपातगणः इवादिः । एवमनेन प्रत्याख्यातं चत्वारि पदजा
तानीति । अत्र नामाख्यातयोः पूर्वमभिधानं प्राधान्यादुपसर्गनिपातानां पश्चा
त्तत्रापि नामाख्यातनिपातोपसर्गनिरपेक्षाः ... स्वमर्थं ॥॥ —

श्रितानत्रूपसर्गनिपातानां नामाख्यातनिरपेक्षाणामर्थो स्ति। वक्ष्यति हि। न निर्बद्धा उप
सर्गा अर्थान्निराहुरिति शाकटायन इति। चोद्यमेतत् अर्थवन्नार्थवती। द्योत्यते नोपसर्ग
निपाता इति वा प्राधान्यं नामाख्यातस्तु कर्मोपसंयोगद्योतका भवन्तीति। तस्मादु
पपन्नं भवति। प्राधान्यान्नामाख्यातयोः पूर्वमभिधानं। अप्राधान्याच्च पश्चादुप
सर्गनिपातानामिति। नामाख्यात इतरेतराकांक्षि वक्त्रन्यायान्नामाख्यातयोरिति
समासेनाभिधानं। कथमितरेतराकांक्षि त्वमिति। यद्यदत्त इति हि नाम शब्दस्ताव
द्वसाकांक्षो भवति यावदन्यं पातिपठ्यति शब्दैर्निराकांक्षीक्रियत इति। तथा पव
तीत्याख्यातशब्दस्तावद्वसाकांक्षो भवति यावद्यद्दत्तशब्दः प्रतीयते यद
दत्तमिति इतरेतराकांक्षि वक्त्रन्यायाः नामाख्यातयोः समानकालत्वं वाचितयो
वक्ष्यते। वाच्यनार्थेनार्थवत्त्वमित्यतः समस्येत नामाख्यात इति। नाम्नः पूर्वं निपातोऽ
११न्या न्यौरवाता नाम पादवाच्यार्थाश्रया क्रियापतत्वच्चाख्यातस्य पश्चात्। निपातः उ
पसर्गा निपाता इत्युक्तं तेषामुपसर्गनिपातानां नामाख्यातयोरर्थविशेषद्योतक
६ त्वात्समानकार्यं चमित्यतः समस्यंते आख्यातसहायात् निचादुपसर्गाणां नामाख्याता
नंतरं पाठः। परिशिष्टानां निपातानां पश्चादपरिमिताश्च निपाता इति ॥ ७ ॥ तत्रैतन्ना
माख्यातयोर्लक्षणं प्रदिशन्ति। तत्र तस्मिन्लोकवेदप्रसिद्धे पदचतुष्टये निर्दिष्टे

हृ समानसंज्ञापनक्षिप्तायतावन्नामाख्याततायास्तावदेतत्ल्लकोणप्रदिशंति कृत
मध्यादतद्दृश्यमाणमित्यनिप्रायः। प्रादिशंति प्रविनजौदंनाम्नांत्लकणमिदमाख्यात
स्यात्यवंदिशंतिउपदिन्त्या वार्याइति वाक्यशेषः। आहात्लकोणपादशः कस्मादनुक्रम
णनेवसिद्धत्वात्। अत्र क्रमाणानेवदृष्टिवद्भ्येति इमानिपृथिवीनामधेयानिएकविंशतिर्हि
राण्यनामधेयान्यक्षराणि नामधेयानि पंचदशाकांतिकर्मणनुत्तरपश्चाताबाष्टादशागतिक न्येत
र्मणत्तरपश्चातावाद्वाविंशतमितितान्नएवं विज्ञास्यामइमानिनामानीमान्याख्यातानीति
नर्वकं:१ तस्मादयमनर्थकोत्लकोणपादशो नाकस्मात्। व्याख्यापिहित्लकोणांसमाम्नातान्यसमाम्नानि
वर्ष्याख्यवर्तितायुत्तुनरतदुत्क्रमनुक्रमेणोदेवविज्ञास्यामइति तत्र ब्रूमः। निर्दिष्टाः सोन
हित्लकोणोनिर्दिशश्चपरिक्षिप्तविषयः। सतर्हि किमर्थइति। शास्त्रेरूपस्वेनावापप्रदर्शना
र्थः। तस्मादसमाम्नातानीयमादितात्लकोणपादेत्रयोदशाः इत्युपपन्नं। आहूतात्प्रायेणै
वदमंतरेणसमाम्नातवद्समाम्नातानिकस्मान्नापदिश्यंते। अपिवातथास्तूपदिष्टानिन
[illegible] वंतीति। [illegible] यतातथाह्युपदेशागौरवंनभवति। ग्रहणशक्तिहानेर्वा। अपिवाकांक्षु
षयाह्युपदेशस्यनांतयोतिपृथक्वा[illegible]शः। त्लकोणेनबुसिद्धानामंतंयोतिविपक्षितइतित
माद्युपदेशागौरवंनयाअदृष्टेण[illegible]राशक्तिहानदोषाजसमानेत्लकोणपादशः। क्रिय
तइति। आह। किंकुनस्तत्लक्षणमिति। तत्र [illegible] भावप्रधानमाख्यातंसत्वप्रधा- निना
मानीतिनामपदवाच्यासक्रियाक्रियायांगोभावः। पाकराग[illegible]ख्यातस्य। सयत्रप्रधानगुणानू

धा१

ताक्रियेति। नदिति भावप्रधानं। किंपुनस्तद्दिति। आख्यातं। आख्यायतेऽनेन गुणभावेन वर्त्तमानानामने
ककारकप्रविनक्ताप्रस्फुरमालेवं प्रधानद्रव्यं भावानिश्चयस्य स्फुरणीभूता क्रिया। तस्याश्च
प्राधान्येन वर्त्तमाना भावः। स्वाभूम प्रधानत्वान्नइत्याख्यातं। आह। कथं गुणभूता क्रियेतिरुच्यते।
नदर्थे वाच्न दर्थादिसा। भावार्थो भावसिद्ध्यर्थमात्मलाभमनुद्भूयकारक प्रवृत्तं डुत्वादोपाकारवंच
भावमत्रिनिष्पाद्याभावसितप्राप्याउनेकादिशाए वतिराभवति। यस्यैव यदर्थ आत्मलाभस्तद्कु
ण्संस्कृतं भवति। भावसिद्ध्यर्थश्च। क्रियाया आत्मलाभनस्माद्गुणभूतेति गम्यता। भावसिद्धेव वा
त्तेमायता। क्रियापराद्यापि सती कदाचिदपि संनिकृष्यता। किं तर्हि तदवसानायान्निनिष्पद्यते
भावस्तन लिंग्यता। तन्नमत्रिनिर्दिश्याययाभावायमत्रिनिःपादितइति। नात्रिनिर्वृता वदनवि
ष्पद्यष्येव प्राक् क्रियानिवृत्तेर्निर्विदयं भावः। एवंसांप्रतमपि नानविष्यता। अस्तिवायं तस्मादत्रिनि
र्वृत्ता क्रियत्येवमनुक्रमीयता। तादृततदाख्यातं क्रियावाचकमपि सद्भावार्थवीनं क्रियाया भावप्रधा
नमुच्यत इति। एवमेकमन्यांत्तु। एकप्रनर्विप्रधानमाख्यातमेतत्। प्रकृत्यर्थप्रधानमिति मन्य
ता। प्रकृत्यर्थविशेषणं द्वित्वन्ययार्थोदयइति। भावः कर्म। क्रियाधर्म इत्यनर्थान्तरं। स यत्र प्रधा
नं गुणभूतानि साधनानि तद्विदे भावप्र। भावप्रधानं। किंपुनस्तत्। आख्यातं। आख्यायंत
स्त्रीपुंसकानि क्रियागुणभावेन वर्त्तमानान्यनेन क्रियावा तेषाम् परिप्राधान्येन वर्त्तमानत्वा
स्वीन
नपुंस

जरल्लैयपां

ख्यातं। आह। कथं पुनरत्र क्रियाप्राधान्यमिति। उच्यते। साध्यत्वं शब्दवाच्या। अर्थगृहीतानि तत्साधना
नीति। अत एव प्राधान्यमत्र क्रियायाः। इतश्च प्राधान्यं कुतः। विशेषप्रत्ययाभावात्। पचतीति प्रथमपु
रुषैकवचनान्तेनाख्यातशब्देन वर्त्तमानकालकर्तृविषयाय किंचिदविवक्षितविशेषा
द्विसाधनमात्मनः आश्रयत्वेनोपलक्षयन्नन्येन क्रियाशक्तिमत्यपि पक्वादिसाधनप
यायामपि विशेषमीप्रत्ययमादधाति। नान्यासु क्रियासु नावविविशिष्टपक्वादिसाधनपवि
स्मिन्नर्थे विशेषणवर्त्तते शब्दः स तस्य प्रधानो विशेषणं तु क्रियायामाख्यात शब्दा वर्त्तते गुणना
वनकारकेषु। तस्माद्विशेषप्रत्ययाभावात्प्राधान्येन माख्यातमित्युपपन्नं। अपि वा क्रियाया
पारविज्ञानपरतयापृष्टः किं करोतीति देवदत्तः। क्रियाख्यानपरतयैव प्रत्याचष्टे पचतीति। क्रियाया
तावदिना बादनमिति पूर्वमुक्तं ततः पचतीति ब्रवीति। प्रथम कथं प्रयत्न भावप्रधान नमाख्या
तमिति। शृणु। प्रसूतो हि क्रियानिरूपाख्या सा हि कारकैरनिर्वर्त्यमानाकारकशरीर सतीति श
कार कर्तृ सम्बद्धनानिर्वर्त्यमाना क्रियायस्मिन्प्राधान्येन विशिष्टमात्मीयं कार्यमार भते तत्र
दृष्टं इत्यादिप्रशरीरासतीसा न गृह्यते। अप्रवृत्ता चासतिकथमिव निर्दिश्यते ततो
रसं कातदनिधानशब्दापपदिवसाकांक्षत्वेन संज्ञावान्निर्दिश्यते नह्यनाश्रिता कदाचिदपि गृहीता
वतिष्ठति। इति साकांक्षत्वेन संभवः। तस्मादोदनं पचमेकायादेवदत्तकर्तृकोदनं शब्दापपादे
वनिर्दिश्यते। ओदनं पचति देवदत्त इति तत्राविवक्षितस्वार्थौ ओदनशब्दः। अपि वा क्रियायापा
रपिपृष्टः क्रियायैवपृष्टः किं करोतीति क्रियाख्यापारमेव प्रत्याचष्टे। पचतीति। ततः किमिति पर्य
नुक्तशब्दौ तत्रोपपाककरोतीति देवदत्तः ओदनमिति निर्देशः काष्ठैः तरवाद्यान्याचयनस्य पचतीत्यत्र
॥॥ क्रियैव प्रधानमित्युपपन्नाय पुनः तत्तु कर्मादनमिति पूर्वमुक्तोति तत्र क्रमः॥॥॥॥॥॥

त्माना

सद्भिः पर्यनुयुक्तो साधनमतं नाविनामारांकमानः पर्यनुयोगमातमात्नावधवस्कं रुवानदूपा

करणोर्थमादनमितित्निर्वंब्रवीत्यवंतत्रापिद्रव्यविशेषपरिकोनमाथो द्वितीयः पर्यनुयोगोऽ

नुयुक्तो द्रष्टव्यः। तस्मात्पचतीशब्दवाच्यवाद्दत्र क्रियाया शेषा [illegible] तरवाच्यत्वाद्द्रव्यस्य क्रियैवप्र

धानमिति। इतश्च न द्रव्यप्रधानमाख्यातं। एकस्मिन्वाक्ये द्वयोराख्यातयोरसमवायानुपपत्ति

पठतीत्युच्यताः प्राधान्यादितरेणासमवायान्नास्तिमहीतरशब्दइतरत्रगुणीभवति। द्रव्यशब्देन

समवायात्तत्समवेतिद्रव्यशब्देनाख्यातशब्दः। पचतिदेवदत्त इत्यत्र क्रियागुणभूतात

कातादेवदत्तस्तस्मादुपपन्नं नावप्रधानमाख्यातमिति। अपि वा कं। क्रियावाचकमाख्यातं तदि

गतानविशिष्यते। तेन त्वपुरुषाविद्याकालवस्तुविशिष्यत इत्यनतु नतरत [illegible] तुः तान्नदमा

ख्यातं भवति। कर्तरि चावकर्मणि कर्मकर्तरि च भवति। पचतीति कर्तरि। पच्यत इति भावकर्मणाः।

पच्यतेस्वयमेवेति कर्मकर्तरि। चतुर्थपक्षवयवार्थानि द्रव्याण्यप्र [illegible] धानानीति। क्रियाएवप्र

धाना। नामनिर्दधत्वात्येवतन्दौ माणः प्राख्यातसंज्ञानवता [illegible] कं। प्रा [illegible] ख्यातरुवानाम्नी

प्रतिज्ञालक्षणेनैवाप्नूर्वमाख्यातमुक्तं। पश्चान्नामलक्ष [illegible] णमुच्यते। किंपुनस्तत्। का॥

सत्वप्रधानानि नामानि। लिंगसंख्यायारत्वसद्भाव इति। सत्व [illegible] वं तथा लक्ष

णापपात्तः। नाद्यपुत्रप्रधानं गुणभूता क्रिया नामा [illegible] न्यवतानि। न

मंन्याख्यातशब्दे गुणभावेनानामयंतिवा स्वमर्थ [illegible] स्य [illegible] म [illegible] माख्यातशब्दवाच्येगु

णभावान्न तिनामानि। यथैवह्याख्यात विद्यमा [illegible] [illegible] मपिद्रव्यमविवक्षि

तामवमिहानविद्यमानापि क्रियाऽविवक्षिता। [illegible] द्रव्यपरवाच्यत्वशब्दस्य।

नह्रिक्रियाऽनितमुत्तरकालं क्रियाशेषमनिधाययथा [illegible] कार्योसोद्यावर्तते। प्राहाक

व

यत्पुनर्नाम नास्ति क्रिया विद्यत इति विद्यमानापि सा अविवक्षिते भवति । उच्यते । प्रकृतिः प्रत्ययो
विभक्तिरित्ति त्रेधा विज्ञायमानामेवैतन्नाम । तत्र प्रकृतिर्धातुरित्येकार्थः । धातुश्च पुनः क्रियावच
नः स च नाम्नि विद्यत इति तदभिधायकत्वया क्रियया भवितव्यं तथा वक्ष्यं यत्रार्थस्तत्र तदभिधायकः शब्दाय
त्र शब्दस्तत्र तद्वाच्योर्थ इति संबद्धौ हि शब्दार्थौ वाच्यवाचकत्वेन नित्यमिति । एवं तावत्क्रिया विद्यते । यत्पुनरे
तदुक्तं विद्यमानापि क्रिया कथमविवक्षितेति । अत्र ब्रूमः । नास्तीया धातुः सत्कृत्प्रत्ययाः प्रकृतिस्तत्र प्राति
× यत्र तद् पदिकेनाभिक्रियाभिधानशक्तिः प्रातिपदिकां तस्मात् तद्वृत्तिरवस्य मर्थमुद्दानयितुमशक्नुवन् प्रातिपदि
कार्थमेवात्र वर्त्तमाना द्रव्यप्रधान एव भवतीत्येवं न विवक्षिता क्रिया । सा तु विद्यमानापि विगृह्यमाण
पि नाम्नि प्रातिपदिकबंधनाद् द्रुग्धमाना द्रव्यगतमर्थं प्रकाशयति । न प्राग्विग्रहादिति । द्रव्यपरता सच
शब्दस्य गम्यते । तथा चोक्तं । शब्देनोच्चारितेनेह येन द्रव्यं प्रतीयते । तदक्षरविधौ युक्तं नामेत्याहुर्म
नीषिणः इति पुनरप्युक्तं । अत्रोच्यते प्रयुज्यंते नानार्थेषु विभक्तयः । तन्नामकवयः प्राहुर्भेदे वच
नलिंगयोः । निर्देशः कर्म करणं प्रदानमपकर्षणं । स्वाम्यर्थो थाधिकरणं विभक्त्यर्थाः प्रकीर्ति
ता इति । स्त्रीपुंनपुंसकान्निदं निपातोपसर्गयोर्नामपि वाक्यविन्नाम वमपेक्ष्य बडेव चान नामोक्तं ना
मानीति । अथ तत्पुनस्त्रिविकालकारकसंख्याश्च चारः एतेषां आख्यातस्य तेषां भावप्रधानता भ
वति । अत आख्यातं भावप्रधानमाख्यातमित्युक्तं । एवमाकमव्ययं ता ॥ ७ ॥ तद्यत्रोभे भावप्रधाने भवतः । ए
वं तावदर्वाची नामाख्याते तयाः परस्पराविनाभूतयोः स्वपदार्थाभिधायकस्य भावप्राधान्यमकस्य
सत्वप्राधान्यं । अथ पुनर्यत्रोभे तत्र भवतः । उक्तं च पुनरपि [illegible] भवतः वाक्ये तत्र कस्य प्रधान

म[illegible]र्थः। कस्य गुणभूत इति। शृणु। भावप्रधानेन भवतः। तस्य विकारीति वा न। वाक्ये ह्या[illegible]ख्यातं प्रधा-
नं तदर्थत्वात्। गुणभूतं नाम तदर्थस्य भावनिष्पत्तावंगभूतत्वात्। एवं तावदाख्यातं वा[illegible]क्य प्रयत्नं।
अथ [illegible]ज्ञनः कथमस्मिन्निर्व[illegible]र्त्यमानानां भावप्राख्यातेनाचावा। किं वा तदाख्यातमिति। यतो लोके प्र-
सिद्धो वा साहरतीति तत्र प्रसिद्ध[illegible]वाक्ये ह्यार्थसंबंधस्य।।ऽ।। पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाचष्टे व्रज-
ति पचतीत्युपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यंतं। अपूर्वमनन परं संतं एकवाक्यापूर्वापरीभूतं पूर्वापरमिवापोवी +त.५
पर्यौतावस्थितमक्रमनेकासु क्रियासु आश्रितमभ्यानदाधिनहे न पूर्वात्तरपादविहरणपाविभो
ग्रेन शायनासनोदकपानाद्यास्वाश्रितं तदनि निर्वृत्तिवत्तानाने निवर्त्तमानं कस्मिं विनष्ट छति कि-
कतातीतन्य आपचाष्टे व्रजतीति। अविनक्रकर्टकं द्वितीयमिति उदाहरणद्वयं भावद्वयापप्रद
र्शनार्थी। उपक्रमप्रभृतीति। उपक्रम आरंभस्तस्मादारभ्यापवर्गपर्यंतं यावदंत्या क्रियेत्यर्थः। आह।
उपंत्यासंनिधौ भावनिर्वृत्तिदर्शनादंत्यायेव निर्वर्त्यत इति शृणु। पूर्वसाम[illegible] भाव उपंत्यैव नस्या
तत्पूर्वापक्षे द्वितस्या उपंत्यत्वं। अपि वा प्राप्तिफलाद्व्रजतिनेविकया क्रियया निमत देशांतर
प्राप्तिरस्ति। तस्मादुपक्रमाद्यानिः क्रियानिरीक्षणनिनिष्पाद्यमानानां भावोपंत्यायामभिसंतिष्ठ
६ ताततः संनिकर्षे गृह्यते। न च सा वंत्यायेव निर्वृत्त इत्यंतर्गृहीतः। अपि वा प्रसिद्धमतदुपक्रमा
दारभ्याय व्रव्रजितं यत्र व्रज्यात यत्र व्रजिष्यमाणं तत्सर्वमकीकृत्य वत्ता। राभवं तिव्रजतीदि वदतइति।
नत्र सिद्धिरुपाराद्धुंयाम्या।।। यथावस्थितानां हि शब्दो नाम भवाख्यानमाजामवशास्त्रेण क्रियतानात्पाद्यंते।
हिशाब्दा नाद्यायर्थं प्रविवीयं तातस्मात्प्रसिद्धराशस्त्रसमवायापित्वो [illegible] कस्मसिद्धैवा पूर्वापरीभूतं भावमा-
ख्यातेनाचष्टे व्रजति पचतीत्युपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यंतं। तस्मादुपपन्नमानका क्रियाजिनानवर्त्तमानो
भाव आख्यातेनाच्यतइति। आह च। क्रियास्व बकीव निसांऽ श्रितायः पूर्वापरीभूत इव विकएव।

क्रियाभिनिर्वृत्तिवशात्सिद्ध आख्यातशब्दस्य तमर्थमाहुरिति। मूर्तं सत्त्वरूपं सत्त्वं सर्वनामभिः। क
दाचिदुक्तमेव भावं तथैवापकृष्य अभिनिर्वर्तमानमपवर्गपर्यन्तं सत्त्वं सत्त्वरूपं सत्त्वरूप
णलिंगसंख्यायुक्तिः सर्वनामभिराचष्टे। कथं॥ ०॥ व्रज्या पक्तिरिति। तत्रोक्तो विशेषः कृद
भिहितो भावो द्रव्यवद्भवति। सोयमुक्तस्य लक्षणस्य प्रायकमुपदर्शकश्चिदपवादः। आ
हवा। क्रियाभिनिर्वृत्तिवशोपजातः कृदन्तशब्दाभिहितो यदा स्यात् तदा स्यात् संख्याविभक्ति
व्यय लिंगयुक्तो भावस्तदा द्रव्यमिवोपलक्ष्यः इति। आह। कस्मात्पुनः एकस्य एव भावस्तिङन्त
नकृदन्तेन वान्यथा वान्यथा वाच्यत इति। उच्यते। शब्दस्वाभाव्यादेतत् नान्यस्मादेतत्प्रयोजकं
अभिधानक्रम समर्थस्य स्वशक्तिता। नामैव शब्दा नामभिधानान्निरयसंबन्धेनाभिसंबद्धा नामे
व नित्यमव्याख्यानमात्रमेव क्रियते नोत्पाद्यते [illegible] वा विधीयते शब्दा इति। व्रज्यापक्तिरित्य
दाहरणद्वयमुक्तप्रायोजनं [illegible] इति सत्त्वानामुपदर्श इति। भावाधिकृतः सत्त्वपुनः सत्त्वच
नान्नितरायतस्तत्संबन्धेनैव नाम्नो यदवशिष्यतां तदुच्यते। किं पुनस्तत्सामान्यविशेषवाच
कत्वादइति। सत्त्वानामुपदर्शः सामान्ये इति वाक्यशेषः। सर्वेषामपि सत्त्वानामध्ययन [illegible]
विशिष्टत्वादिदमविकल्पमुदाहृतमुपप्रदर्शनार्थं। आह। विशेषोपदर्शः कथमिति। उच्य
ते [illegible] का। गौरश्वः पुरुषो हस्तीति सत्त्वानां विशेषोपदर्श इति वाक्यशेषः। सोपाधिकनिरुपाधि
कोपप्रदर्शनार्थं भिन्नमुदाहरणं। सामान्यवृत्त्या विशेषवृत्त्या चोभयथा शब्दः प्रवर्तत इत्यन्ये
[illegible] भवतीति भावस्य। सामान्येनापदेशः [illegible] सर्वेषां सत्तावाचिनो [illegible] अध्ययने
[illegible] भवति [illegible] रणाद्वः परिग्रहीतं [illegible] भवति [illegible] सर्वत्र [illegible] शब्दवाच्या

ग्न्या। निर्विशेषक्रियाभिरभिसंबध्यंते। तस्माद्भवतीति सर्वक्रियाप्रसवबीजभूतं मास्ति च मात्रमेव नि
रूपपदं न भवति। शद्वेनोच्यत इत्युपपन्नं भवति सामान्यवाचि वा विशेषनिर्देशकमिति। उच्यते।
आसत्तेरेते व्रजति तिष्ठतीति। सकर्मकाकर्मकोपदर्शनार्थं भिन्नयोरुदाहरणम्॥ ७॥ इन्द्रियनित्यं
वचनमौदुम्बरायणः। तत्र चतुष्ट्वं नोपपद्यते। आह। इहेति चतुष्कं पदं चतुष्टयं। भाववचनताद्
यवचनता। गुणभावः प्रधानभावः सर्वोपरीभावः सामान्यवाचि वा विशेषवाचि वमिति नोपपद्यते।
कस्माद्वचनानित्यत्वात्। कः पुनरेवमाहानित्यं वचनमिति। उच्यते। इन्द्रियनित्यं वचनमिति। इन्द्र आत्मा ये
नेज्यते लिङ्ग्यते अनुमीयते वा स्य सावात्मकर्तृ यस्येदं करणं। नाकर्तृकं करणमस्तीति तदिन्द्रियं त स५
स्मिन्नित्यमिन्द्रियनित्यं। किं पुनस्तद्वचनं। उच्यते आनन्तिवचनं। वाक्यमित्यर्थः। कतमत्तत् यदेतन्ना
माख्यातोपसर्गनिपातात्मकं श्रोतुश्च श्रोत्रेन्द्रियेवचनं तावद्वचनदस्तीति शक्यते वक्तुं। प्रयुक्ते तु वचना
स्ति। अपि च वाक्यमपि समस्तमुच्चरितं तदिन्द्रियेनावतिष्ठते। यदवयवभूतानि निपातादीनि एवमौदुम्बरायण आ
चार्यो मन्यत इति वाक्यशेषः। उदुम्बरस्यापत्यमौदुम्बरिस्तस्यापत्यमौदुम्बरायणः। ततः किमिति। उच्यते। तत्र त। आह। २
स्मिन्वाक्यमेवमिन्द्रियनित्यसमस्तियादेतच्चतुष्ट्वमुक्तमेतन्नोपपद्यते। कस्मात्। शृणु। यावदेव वक्तुर्वा
मिन्द्रियं श्रोतुश्च श्रोत्रमिन्द्रियं वचनेन तावदेव तदस्तीति शक्यते वक्तुं प्रयुक्ते तु वचनं नास्ति। अपि वा वाक्य
मपि वा समस्तमुच्चरितं तदिन्द्रियेनावतिष्ठते। यदवयवभूतानि पदानि च ये वक्ष्यन्ते तानि परिसंख्यातुं न भवे च्यवा। २
विनष्टत्वविनष्टयोः पदयोः सहपरिसंख्यानमस्ति। तस्माद्वचनानित्यत्वात्पदचतुष्ट्वानुपपत्तिरित्यु
१० पपन्नं। किं वान्यत्॥ ८॥ अयुगपदुत्पन्नानां वा शब्दानामितरेतरोपदेशः। वा शब्दः समुच्चयार्थो वा
विकल्पोपमानदेवसमुच्चयार्थेषु निहितनिपातं विदः पठन्ति वक्ष्यति इममपि भवति विचारणार्थे इ
त्युपमाकम्याथापि समुच्चयार्थे भवतीति एवं चेत्तेषामयुगपदुत्पन्नानां शब्दानां वाक्यावयवत्वे

तानां यो यमितरेतराऽपदेशः इतरेतरगुणप्रधानभावेनाप्याख्यातं प्रतिगुणभावेनोपदेशः। प्रा
ख्यातस्य च नाम्नः प्रतिप्रधानभावेनापदेशः। अयं च नोपपद्यत इत्यत्र वर्तते। किं कारणं। न हि वि
नष्टं नाम गुणभावमियादाख्यातेनापि विनष्टमाख्यातं प्रधानभावमियान्नाम्नि। न हि विनष्टा वि
नष्ट्याख्यातेनेतरेतरगुणप्रधानभावोऽस्ति। किं वान्यत्। शास्त्रकृतो योगश्च। यश्चायं शास्त्रकृतो या
गः शास्त्रस्पृष्टः शब्दस्य शब्देन तरणाद्योगः संयोगस्तद्यथा। उपसर्गस्य धातुना धातोः प्रत्ययेन प्र
त्ययस्य लोपागमवर्णविकारैः। अयं च वर्ण नानित्यत्वान्नोपपद्यते। किं कारणं। अयुगपदुत्पु
त्वोऽसत्यां धातुरुच्चारितो विनष्टः स कथमुपसर्गेणायोज्येत प्रत्ययेन वा। न हि विनष्टो विनष्टयो
र्योगोऽस्ति। तस्मादयं षण्णामाख्यातयोरितरेतरगुणप्रधानभाव उपसर्गनिपातानां नामाख्याता
भ्यां योगो यश्चोपदेशश्चतुष्टयमुक्तं सर्वमेतदसम्यगिति। अयुगपदुत्पन्नानां नामयुगपदुत्पन्नानामि
त्यु भावविधीहातो प्राप्तः। अयुगपदुत्पन्नानामित्येवमाख्यमाणयोर्वाक्ययोरनयोर्व्याख्याव्याख्यामार्गे
नवर्तिनोपपद्यते। समानं संहितत्वात्। इन्द्रियनित्यत्वात्पदचतुष्टयोपपत्तिरित्याचार्यमताशंकाद्वारेणो
२५ तन्नकृतार्थीत अयुगपदुत्पन्नानामिति। प्रथमं मतमविचालितमेवैतत्कूटस्थाऽविनाशिनः शब्दास्तेनु क
[illegible]ते तस्मा[illegible]नि रूपादिशालित्वप्रतिद्वंद्वकारणभावमापद्यमाने प्रत्ययाभावाद्वस्त्वनुमशक्यं
[illegible]नित्ययानिष्प्रतिसहि नाप्येवकारणानमभावमर्थं कमनुस्मृत्याभिसंस्तवकानेकत्वादिवन्यवे
[illegible]मौ निर्जितकार्यकारणसर्वेन्नतसाकारणान्मन्नेहिरण्यगर्भे विवर्तमाने तद्बुद्धिमाश्रि
[illegible]मिव[illegible]वाऽन्निर्देश्यतातविशेषाद्भावनाय शब्द इति। अत्र ब्रूमः। एवमप्ययुगप
दुत्पन्नानामयुगपदुत्पन्नानामपि[illegible]पद[illegible]वच[illegible]तानां तथापीतरेतराऽपदे

शाइतरेतरगुणप्रधानभावोऽस्तिः किं वा यथा कुरु [illegible] कष्ठ वा वियालिङ्ग नियम्य शब्देऽप्यय एव शास्त्रकृतो योगः सए
षनोपपद्यते। किं कारणमज्ञकोदिन्यता। नित्यत्व कृतादि पातव [illegible] पस्तार्थ प्रत्ययस्य प्रत्ययात्त्वापागमव
र्तवि का तेरिति। तस्मान्नित्य पक्षेऽपि वचनस्य लदेतदुपपत्तिरिति। गुणप्रधानभावादिपद वनुष्टयम वि
र [illegible] वीमतदसम्यगिति। [illegible] व्याप्तिमकाल शब्दस्य ग्रात। सर्वमेतदुपपद्यते। कस्मात्। व्याप्तिमत्त्वात् कृ
स्य सूर्वामृतदुपपुच्यत इति वा। का शेषः। आह। कथं पुनर्व्याप्तिमांश्छब्द इति। श्रेणा शरीरद्यु। अभिधाना अन्वय रूपाव
दि छ दयात गेता। का शप्रतिष्ठितायां रात्रि पानरूपा शास्त्रा अभिमत प्रायाऽनविजिज्ञापयिषायामुरूपाणा तदभि
व्यक्ति समर्थेन स्वयुणेन प्रयत्नेनोदीर्यमाणः शब्द उरः कण्ठादिव सन्निकानन्तर निष्पद्यमानस्तया परस्
पार्या अभिधानसमर्थ पदादिभावमापद्यमान उरूपप्रयत्नेन बद्धि विनिक्षिप्त विना अनित्यत्तिभाव
मापन्नः श्रोत्रद्वारेणानुप्रविश्य प्रत्याख्यस्य बुद्धिसर्वाभिधानरूपायामातीत्य व्याप्तिमान शब्दः। आह। नतः किं
यदि व्याप्तिमान् शब्दः उच्यते। यदि नित्यो यदि वानित्यः पदलक्षणादि सर्वमुपपद्यत एव। किं कारणं। नह्युसंख्या
त पुरस्य स्वबुद्धव वस्तुमथ प्रत्ययमादधीता। नचानवस्थितत्वात्त्वात् प्रापुयात्। तत्रस्यो किं स शब्दस्व मर्थम भिदध्यै
स्व क्रियाप्रावशोपजनितना अभिधानेनाख्यातमित्येवमादिना स्वमात्मानमभिसंवध्यति। अलं न वितुमुप
क्रमते। विना शाचात्पेति। न स्यास्वदशापद्यनिते शरख्याता दिभिः स्वपादशविशेषानुस्मृति पूर्वकं परिसं
ख्यानमुपपद्यत एव। तस्मात् सम्यगेवोक्तो यत्र तु न रतदुक्तो न हि विनष्टा विनष्टायाः परिसंख्यानमस्तीयत्त
बुमः उरूष प्रयत्नोपजनिताद्धा क्रान्ति तात्परस्यार्थ प्रत्ययमाधायशब्दस्य कृय एव ध्वंसितानशब्दानस्तयः। तास्व
तयाभिधानशक्तया बुद्धिद्वारेणावस्थितास्वानर्थान्यकाशार्थन्याः स्थिता एव नवति स्वसाक्षात्पदपरिसंख्या
नवर्तमानमित्तरासु विनाशिनापि व्यक्तिप्रलक्षणाद्यापवर्यते। तस्माद्व्याप्तिमत्त्वात् शब्दस्य पदचतुष्टयादिस
॥॥ र्वमुपपद्यत एव। व्याप्तिमत्त्वादित्यनेनैवेतरेतरयोरपि प्रत्युक्तः। शास्त्रकृतोयोग इत्यनेनाख्या

को

तपदस्वरूपे ॰ उद्दित्वेसत्ववुंयाविषयेगुणप्रधानभावेनवतिष्ठते। तयोर्गुणप्रधानभावस्सतितक्र
द्वित्वकोणायापवर्यति। तथाचव्यामुरूपाद्युद्दिसद्धयासंप्रज्यते। उभयरवहिध्यवादिस्वरूपेणविप
रिणममानःशास्त्रेणसंस्त्रूयाते। नस्याःसंस्त्रूयमानीयाशाद्ध संस्कारापवाक्रियाता। तदन्तिर्धा
यकवाच्छद्धस्यातनयदुक्तंववनानित्यत्वादितरेतरोपदेशः शास्त्रकृतस्वायामानापपद्यत
इत्येतदद्युक्तमिति। नित्यत्वपक्षेपिद्युगपदुत्पन्नानांगुणप्रधानभावोगाविषाणवन्नास्तीति।
यदुक्तमनेकानिकोसोऽदृष्टोनःशास्त्रादित्युगपदुत्पन्नायास्तेककालगाऽऽज्ञामाव्यक्तेयोर्गु
णप्रधानभावस्तनयदुक्तंयुगपदुत्पन्नानामितरेतरोपदेशानप्राप्नोतीत्येतदुक्तंयथाद्वि
मवानशब्दस्यसवदिपपद्यतइतितदेवसम्यगिति। अपराह्या[illegible]मार्गेद्वित्रियनित्यत्वेन्पदे
ले·दु वतुप्वाङ्पपत्तिस्तदाश्रयस्थैवसर्वास्यात्यवमाक्षिप्तपरिहारपदोणदमवतायाता। यु २
गपदुत्पन्नानांवाशब्दानामितरेतरोपादेशाइति। असमञ्जसएववाशब्दः। कोथा। अयुगपदु
त्पन्नानांवायुगपदुत्पन्नानांवानित्यानांवानित्यानांवाव्यर्थाः। इतरेतरोपादेशः। इतरस्य
[illegible]स्यातस्यक्रियावचनेशब्दनिधानविनोपादेशः। इतरस्यवनामशब्दस्यसर्ववचन
[illegible]निधानविनोपादेशः। शास्त्रकृतायोगप्रवालकृणशास्त्रेणवेतक्रियासत्वे। आख्यातना
मशब्द[illegible]ख्यातात्तस्मादुपपद्यतापद[illegible]मिति। प्राह। आगमनमात्रमेवत्वादित्व
स्यतां। कथविमाथ्याविनष्ट्या[illegible]स्थानमेव[illegible]कृतयोर्गुणप्रधानभावइति। [illegible]॥

ऽवि ष्य तीस व त्रम ...मुम मोत्तान् व... ...कुरु ए... ...
धार्य न: शास्त्रा रे ...मेयु... ...त्र मनुकम... ...न न त वेदो विने साम

...ह्रा ...न वाक्य
...त्र ... ...मनुष्यो
...तो ॥ १०

यादिमवामनुशब्दस्याद्दे वर्थः समानवंशवर्णाप्राहायदिया दिमवाकुरस्याव्यवहारार्थं पदवतुष्ट्य मुपादीय
तादेवमुपिनोपाद्य ... किं कारणं ... विनया अपि यादिमं न: ... विहा... ...नि का ... य... स्वको
यसिद्धि ... ति अपि ... पद च तुष्टय ... नेसंनच्चामि ... न वा य म तिम ... वद ... ... पठि ... ...
य ... ...शान तिउच्यातस्याद्दत्वाद्वंयय यय मप ता विशेषाद्दृ... ...नस्या वाक्य त म ... अणीयस्त्वाच्च ...
शब्देन संज्ञा करणं व्यवहारार्थं लोक ... सत्य मा चि ... या ... ... यादिमं ताना ... ...णीयां सस्तेम ... ना यत्नेन वचा
... न्नुवंतान ... नि:संदिग्धं कुर्वंति ... तीत शब्दार्थ संबंधस्यैव नेत ... स्याशब्दस्य परिमितमर्थम ... ...
...नानाख्यारिता ... ति तस्मात् ...णीयस्त्वादि ... विशेषाद्दनुपपन्न्या शब्दा न वसंज्ञाकरणं व्यवहारार्थं लोक
इत्यपपन्नायत्न नात ... मध्यय ... न ... नेसंन ... मादान ... यम ति ... ... दसं ... ...
तावयान ... ती चयत ... ... मि ... [illegible] ... तेषां मनुष्यादेवतानिधानं ... आ ...
ए वं ता वन्मनुष्याणां मनुष्य ... ... रोति न व ... विना कुनाव ... कारणां ... प्रथ ... ...था
णाद ... विष्णु संप्रदाना ...शी: ... नादिया व हार: ... केने ति उच्यते । तेषामेव शब्दानां नियम
... ... दा व ... पिद वा न पि ... ति । कतमा मनुष्या व देवता निधान मि ताम नुष्ये ... ...
मनुष्यो ... ... देवता निधानमानि हि ति तन्निधानां ... ... मनुष्या: प्रयोग निपुना मा ...
... ता ... पसु ... निपाते ये या ... ...मानि देवानि एवमेव देवा ... ... पिता ... स्या ... वा
... ... परिद्दी ... या ... प्राय: ... ... वदे वा ... गा दि ... पारु ष विषु के ... क
... ... मनुष्यो मे निश्च संस्कृयंत ति स्मा ... रूष विधानि यत्वा

...ति विद्याम: तस्मादुपपद्यते मनुष्य व देवता निधानानि ... [illegible] ... परिहीत ... ... बा नथानि धातु ... वेदाम
... मा ... ता ... ते । पुरुष विधानि ... ...म सं पत्ति ... वेदे । पुरु ष ... मनुष्या ... ... नि ... ॥ २

२